

Nihilisme in een tijd van *posttruth*.

Slottekst

Petra Bolhuis & Theo Meereboer

Baflo 2020

Inleiding

“Wat als de nazaten van de nihilisten allang vertrokken waren uit de stoffige winkels van de religieuze koopwaar die we onze wereldbeschouwing noemen? Wanneer ze de half leeggeruimde pakhuizen van waarden en gewichtigheden, van het nuttige en het noodzakelijke, het zuivere en het juiste hadden verlaten om over wildpaden in de jungle terug te keren, daarheen waar we ze niet meer kunnen zien, laat staan bereiken? Wat als bijbel, grondwet en strafrecht voor hen nooit meer hadden betekend dan een handleiding en wat spelregels voor een gezelschapsspel? Wat als ze politiek, liefde en economie als een wedstrijd beschouwden? Wanneer ‘het goede’ voor hen de grootst mogelijke efficiency zou zijn tegen het kleinst mogelijke verlies risico, ‘het slechte’ daarentegen niets dan een suboptimaal resultaat? Als we hun motieven niet meer zouden begrijpen omdat ze er niet zijn?”

Waar zouden we dan nog het recht vandaan halen om te beoordelen, te veroordelen, en vooral: wie?”

Uit Speeldrift, Juli Zeh

We hebben in de afgelopen colleges het begrip nihilisme vanuit verschillende gezichtshoeken belicht. Het is nu zover dat we, na het geven van een resume, kunnen bezien wat dit vandaag de dag voor ons betekent en hoe we ons actief kunnen verhouden tot de effecten van nihilisme in het dagelijks leven. We gaan dit doen aan de hand van twee lijnen. Eerst gaan we in deel 1 door middel van een situering van nihilisme in een historisch kader kijken in welke historisch omstandigheden Nietzsche het begrip nihilisme zich ziet manifesteren. In deel 2 zullen we terugblikken op de colleges en een eigen visie op het nihilisme geven en op de mogelijkheden die wij zien om daar als individu een positie in te kiezen.

Deel 1 - Nihilisme

De begrippen

Voorafgaand aan een historische lijn zullen we de definities van nihilisme beschrijven. We hebben al in een eerdere colleges duidelijk gemaakt dat nihilisme op twee niveaus beschreven kan worden.

1. Enerzijds is er het zich noodzakelijkerwijs ontwikkelde nihilisme als proces binnen de culturele ontwikkeling,
2. Anderzijds is er het verschil in vorm en inhoud met betrekking tot de nihilistische houdingen die zich voordoen. Deze laatste zijn cultuur en tijdgebonden en kunnen ook per individu verschillen.

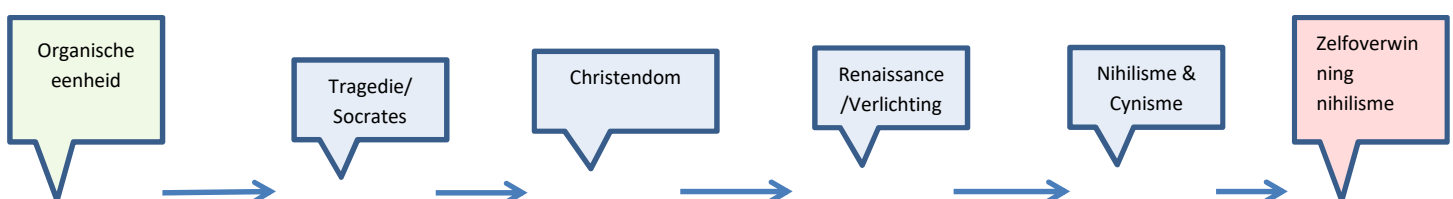
Nihilisme als proces en als psychologie; definities

Het nihilisme is een ontwikkeling die plaatsvindt in een culturele ontwikkeling van transcendentie en vooruitgang door maakbaarheid. Het behelst het verlies van een drietal kenmerken van een cultuur: Eenheid, Waarheid en Waarden (of Moraal)

Nietzsche benoemt dit als de metafysica van het nihilisme. Daarbij gaat het niet om een metafysica in de meer traditionele zin van het woord. Het is juist het groeiende besef dat die metafysica niet bestaat. Metafysica is letterlijk;

“Het woord metafysica betekent: wat na de natuur (fysica) komt, wat de natuur overstijgt. (‘Meta’ kan zowel ‘na’ als ‘bovenuit’ betekenen.) Lange tijd geloofde men dat Metafysica alleen de titel was die door de uitgever van Aristoteles’ boeken was gegeven aan diens verhandelingen die volgden op zijn boeken over de natuur, de fysica. In het bedoelde werk was sprake van de algemene oorzaken der dingen. Het begrip metafysica werd daarom geïnterpreteerd met betrekking tot datgene wat boven de natuur uitgaat. Zodoende verstaat men onder metafysica de wijsgerige leer die niet de realiteit onderzoekt zoals die in onze ervaring gegeven is (zoals de fysica), maar de totaliteit van al het gegevene, met inbegrip van datgene wat deze eenheid constitueert. Die eenheid kan men in beginsel zowel in een buiten onze wereld liggende ‘ware’ werkelijkheid poneren, zoals Plato deed, of trachten in de vele bijzondere ervaringsgegevens zelf te ontwaren, in een diepere grond, waarin de gegevenheden zelf alle zijn gefundeerd, zoals Aristoteles deed. Beide ‘typen’ van metafysica hebben tot vandaag de dag hun aanhangers.”¹

Deze ordening, deze metafysica, vormt de eenheid waardoor de andere dingen, onder meer de fysica, zijn ordening en betekenis krijgen. Nietzsche’s metafysica van het nihilisme is juist het langzaam maar zeker uiteenvallen van deze buiten de dingen liggende ordening. Daarmee wordt ook de context waardoor dingen en mensen hun betekenis krijgen steeds meer in twijfel getrokken. Schematisch ziet dat er als volgt uit;

¹(Ruijter 1999)

Het uiteenvallen van eenheid (de onderste lijnstukken) gaat als vanzelf doordat veranderingen van techniek ook veranderingen van leven en dus van waarden noodzakelijk maken. Toenemende ervaringen van verleden en toekomst worden versterkt door het schrift. Toenemende emancipatie maakt de groep die het voortschrijdende nihilisme waarneemt groter.

De reacties daarop (de blokjes) kunnen we beschrijven als maatschappelijke en psychologische processen.

Het prille begin, de organische eenheid

In het begin wordt een organische eenheid veronderstelt. Verder dan een voorstelling door de moderne mens kunnen we niet komen, omdat mensen die in die eenheid leven er geen beschrijving van geven. Er is zelfs geen besef dat het leven anders zou kunnen zijn dan het is. Immers dat idee alleen al zou blijken geven van het verbroken zijn van de eenheid en dus van nihilisme.

In de aanvang van de westerse cultuur, in de Griekse stadstaten van de axiale tijd, kennen de culturen die in de steden ontstaan ook nog een krachtige eenheid. De uitzonderingspositie waarin vrije mannen zich bevonden ten opzichte van alle omringende culturen en ten opzichte van hun slaven en vrouwen, maakte dat er een waardenstelsel ontstond en in stand gehouden werd dat een heel sterke onderscheiding tussen 'wij' en 'zij' kende. Vervallen tot 'zij' betekende dan wel encaillieren met het slavenvolk, dan wel verval tot barbaar. De organische eenheid die het gevolg hiervan was, impliceerde daarmee ook een organisch waardenstelsel.

De tragedie

Het eerste besef van een verbroken eenheid zien we terug in de tragedie. De tragedie is een gestileerde vorm waarin het menselijk conflict van waarden aan de orde wordt gesteld. Er worden tegenstrijdige eisen gesteld aan mensen doordat de goden andere dingen van hen vragen dan hun familiebanden, de traditie vraagt ander gedrag dan de betrokkenheid bij geliefden. Dit eerste verbeelden van de verscheurdheid van het bestaan blijft bij een constatering dat het zo is en dat er wat je ook doet een gevoel overblijft dat je het andere ook graag recht had willen doen en dat dat onmogelijk is.

Socrates

Socrates is het icoon van de andere benadering. Socrates heeft ook de ervaring van de verbroken eenheid, maar gaat dit beschrijven als een tussenstadium. De mens is afkomstig uit een eenheid namelijk de ideeënwereld en is daar ook weer naar op weg. De door de tragedieschrijvers beschreven tragische keuzes zijn in zijn optiek een kwestie van een tekort aan denken. Wij mensen zijn allen afkomstig uit de ideeënwereld en onze ziel wil daar naar terugkeren. Als we langzaam middels het verstand opstijgen uit de verwardheid van het ondermaanse, zie we in dat het uiteenvallen van de eenheid slechts gezichtsbedrog was.

Het christendom

De grote toename van de handel betekende een grote toename van de contacten tussen de verschillende culturen van het middellandse zeegebied. Daardoor werden waarden uitgewisseld, overgedragen en aangepast aan andere omstandigheden. Tegen het begin van de jaartelling zien we dan dat de hiervoor genoemde ontwikkelingen samen met nog vele andere tot een dreigend verlies van de eenheid en de stabiliteit van het waardenstelsel leidt. De behoeften van de nieuwe maatschappelijke stratificatie zijn zo groot en hun aantal en sociale invloed is zo groot dat aan het begin van vierde eeuw een nieuwe orde, het Christendom, de belangrijkste godsdienst wordt en in 529 is deze religie zo machtig geworden dat zij de alleenheerschappij over de meeste maatschappelijke domeinen verwerft. De reden dat dit christendom zo belangrijk kan worden is gelegen in het feit dat zij een nieuwe eenheid aanlevert. Deze eenheid van waarden maakt inclusie mogelijk van diegenen die nooit werkelijk deel konden hebben aan de eenheid van de aristocratie.

Nu iedereen toegang heeft tot de eenheid en een doel geformuleerd wordt in de christelijke leer, ontstaat de start van een emancipatoire beweging. Iedereen, ongeacht zijn of haar achtergrond, kan toetreden tot de kloosters. Daarmee kan een boerenzoon of –dochter een ontwikkeling krijgen die hem of haar uittilt boven het niveau van de feodale horigheidsstructuur. Iemand kan leren lezen en schrijven, kruiden leren verbouwen, bier leren brouwen, en allerlei andere ambachten en werksoorten die binnen het betreffende klooster plaatsvinden. Deze nieuwe technieken en de verspreiding ervan is een ontwikkeling die ontstaat door de invulling van de nieuwe eenheid en toepassing van het nieuwe waardenstelsel, maar die op de lange duur nihilistische consequenties heeft. Immers zoals altijd zorgen nieuwe technieken en mogelijkheden voor de noodzaak om oude waarden los te laten. De door het christendom en het geloof gedragen eenheid wankelt.

De renaissance

De noodzaak om na te denken over het eigen gedrag omdat men de impulsen en gevoelens niet kan vertrouwen, bewerkstelligt dat de mensen in de loop van de middeleeuwen steeds cognitiever worden. Deze ontwikkeling van het denken levert op dat er mensen vorm en inhoud aan hun leven gaan geven dat afwijkt van de feodale structuur van adel, geestelijkheid en boerenstand. Deze stratificatie die zich losmaakt van de feodaliteit gaat zich bezighouden met de wereld. Handel en industrie zijn de bezigheden die door deze groep ter hand genomen worden. Deze bezigheden zijn per definitie aards en lieten zich niet verklaren en inpassen in de uitleg van de bijbel zoals die gedurende de middeleeuwen was gegeven. De hervormingen zijn een antwoord op de behoefte van de nieuwe burgerij om een geloof dat hun manier van leven affineerde. Tegelijk met de hervormingen zien we ook een aanvang van de vorming van economische eenheden die zich later zouden ontvouwen tot nationale staten. Deze gebieden hadden, behalve het geloof geen omvattende manier om de bevolking te bereiken. Via het idee dat er een goddelijk verbond was tussen het gebied waar jij woonde en de Almachtige kreeg de vorst greep op de bevolking en ontstond er een ‘wij’ en ‘zij’ denken binnen de Christenheid. Ook dit was weer een duidelijk nihilistische stap. De eenheidsgedachte van het christendom werd en door de hervormingen en door de verbondsrelaties van beperkte gebieden met God tot stand gebracht. Tegelijkertijd maakte de hervormingen de moraliteit van de middeleeuwen stuk. Ook het Rooms-katholicisme veranderde ingrijpend middels het concilie in de vijftiende eeuw. Wanneer dan door denkers als Hobbes de annihilatie wordt benoemd als een noodzakelijke stap om de nieuwe tijd inhoud te geven, is de grote invloed van het nihilisme zichtbaar aan het worden. Tot deze tijd toe heeft het nihilisme geen enkele

voet aan grond kunnen krijgen omdat de filosofie de dienstmaagd van de religie was. De enige filosofie die mocht worden bedreven was affirmatief aan de religie. De veranderingen die plaatsvinden binnen de religie is de aanpassing van de moraal aan het nihilisme en dat maakt, zoals Nietzsche al beschrijft, dat de ervaring van het nihilisme wordt toegedekt.

De moderne filosofie en de Verlichting

Nu de moderne tijd aanbreekt zullen we zien dat dat gaandeweg anders wordt. Descartes en Locke brengen wereldse filosofie die een grond wordt voor de fundering van de westerse wetenschappen. De grote armoede van het middeleeuwse Europa had een droom van Luilekkerland in het leven geroepen. Deze droom heeft de westerse cultuur eeuwenlang voortgedreven in een voortdurend verlangen om schaarste en lijden op te heffen. De protestante opvatting van het christendom mondde in de achttiende eeuw uit in het deïsme. Dit was een geloofsrichting die de *creatio continua* afwees en stelde dat God, na het scheppen van mens en wereld, niet ingreep in zijn eigen creatie en dat de mens gehouden was om de schepping middels de rationaliteit en de daaruit volgende techniek te vervolmaken. Daarmee werd het denken van God tegen het denken van de mensen aan geplaatst. De stap naar atheïsme werd daarmee steeds kleiner. Taylor beschrijft dit proces mooi en helder in zijn boek 'De bronnen van het zelf' .

In het Frankrijk van de achttiende eeuw ontstaat een tweedeling van de adel en de kerk tegenover de burgerij. Vanuit de burgerij worden rechten opgeëist en daarmee wordt een tweedeling in waardenstelsels zichtbaar. Wanneer de Franse revolutie uitbreekt en een poging wordt ondernomen om de hele structuur van de cultuur te wijzigen, tot en met de verandering van de weken, de maanden en de uren van de dag toe, zien we voor het eerst hoe het nihilisme tot op de kern van de cultuur inwerkt. De denker die een groot aantal ideeën voor de revolutie heeft aangedragen was Jean Jacques Rousseau. Hij was ook de eerste denker van de moderne tijd die een duidelijke nihilistische filosofische opvatting koesterde. Vanaf deze tijd wordt het nihilisme steeds zichtbaarder en wordt het ook met zoveel woorden beschreven.

De negentiende eeuw

In de negentiende eeuw zien we ingrijpende culturele ontwikkelingen. Tegelijk met deze ontwikkelingen neemt het nihilisme duidelijk herkenbare vormen aan. Tot nog toe werd de eenheid van de cultuur in belangrijke mate gehandhaafd door de stratificaties. De leidende stratificaties moesten en wilden zich duidelijk onderscheiden in hun gedrag en waardenstelsel om een helder onderscheid tussen henzelf en de andere stratificaties in stand te houden. De arbeidersklasse wordt in deze tijd nog vooral instrumenteel gebruikt. Wanneer enerzijds de technologische ontwikkeling meer en meer om geschoolde arbeiders vraagt en anderzijds de arbeiders tegen hun erbarmelijke omstandigheden in opstand komen, wat tegen het midden van de negentiende eeuw gebeurt, komen er ingrijpende veranderingen tot stand. De leerplicht wordt ingevoerd, de arbeiders krijgen recht op vakvereniging, de coöperaties ontstaan, de betekenis van hygiëne wordt ontdekt met als gevolg dat arbeiderswijken worden gebouwd met rioleringen en waterleiding en de arbeidsomstandigheden worden op allerlei manieren verbeterd. Natuurlijk zijn dit in onze ogen volkomen terechte en goede ontwikkelingen geweest, maar juist omdat het in een zo schril contrast staat tot de tijd daarvoor is de breuk in het waardenstelsel evenredig groot. Behalve deze sociale verandering zijn er in deze periode nog veel andere ontwikkelingen die een ingrijpende invloed op de

cultuur en dus op het nihilisme uitoefenen. De emancipatie van de vrouw is een verandering die de positie van de man als pater familias op zijn grondvesten doet schudden. De uitvinding en ingebruikneming van de trein, tram, auto, telegraaf, telefoon en radiotelegrafie veranderen de wereld en maken haar kleiner. De omvorming van het universitair onderwijs naar onderscheiden faculteiten waar in de landstaal wordt onderwezen, brengt een wetenschappelijke versnelling op gang die het begrip 'waarheid' aan het wankelen brengen. De ontdekking van het onbewuste levert daar ook een belangrijke bijdrage aan. Zo start de twintigste eeuw met gemengde gevoelens. Enerzijds is er het enorme optimisme dat ervan uitgaat dat de mensheid op de vooravond van een gouden tijd staat, anderzijds is er een twijfel aan de loop der dingen en een ervaring van groot verlies. Waarden, waarheid en gevoel van veiligheid in een door God geborgde werkelijkheid zijn stukgeslagen.

De twintigste en eenentwintigste eeuw

De twintigste eeuw en deze eeuw zijn enerzijds de tijdvakken waarover Nietzsche niet heeft kunnen schrijven, anderzijds is het deel van de twee eeuwen die volgens zijn analyse de worsteling met het nihilisme zullen doormaken.²

De eerste wereldoorlog is vanuit die visie op te vatten als een lawine van pogingen om de werkelijkheid te herordenen; De golf van nieuwe technieken en de geëmancipeerde arbeidersklasse maken nieuwe waarden voor de samenlevingen noodzakelijk. De wijze waarop dit gebeurt onttrekt zich blijkbaar aan de politieke mogelijkheden en een oorlog door niemand gewild is het gevolg. De oorlog, waarin niet alleen de Europese naties betrokken zijn, maar ook strijders uit de uiteenlopende koloniën en leden van de Engelse gemenebest, maakt de gewelddadige mogelijkheden van de techniek op niet mis te verstane wijze zichtbaar. De miljoenen slachtoffers en de onnoemelijke schade aan de sociale structuren van de betrokken samenlevingen betekende dat ook na beëindiging van de oorlog een chaotische toestand bleef bestaan.

Met name de verliezer, Duitsland, ging ernstig gebukt onder de dwingende eisen van de geallieerden. Geen zware industrie, enorme herstelbetalingen, wereldwijde verachting waardoor de economische positie van Duitsland heel zwak was en bleef. Daardoor werd binnenslands fanatiek gezocht naar manieren om zowel het gevoel van eigenwaarde te herstellen, als naar manieren om de binnenlandse orde en de relatie met de wereld te verbeteren. De herstelbetalingen eisen een zo zware tol van het land dat een gigantische geldontwaarding het onvermijdelijk gevolg was. Deze situatie had een aantal gevolgen. De waarden van spaarzaamheid en arbeidsethos gingen verloren, alleen al omdat de prijzen zo snel stegen dat in de middag al hogere prijzen werden gerekend als in de ochtend. De gangbare politieke overtuigingen waren door de oorlog al ernstig geknakt en leden nu onder het feit dat de traditionele politiek geen antwoord kon geven op de problemen die het land teisterden. Extreme politieke denkwijzen kregen daardoor min of meer vrij spel. De aantrekkingskracht van het nationaalsocialisme lag dan ook in hoge mate in de lijn van effectief handelen die zij aanbood. Nieuwe banen, nieuwe beloften van welvaart en duidelijke aanwijzingen hoe deze te verweven, maar ook terreur en de gedachte dat het eerst stuk moest voor het beter kon worden vormden dan ook de kern van de aantrekkingskracht van die beweging. In al deze gebeurtenissen zat een sterk nihilistisch element.

² Zie o.a. Van Tongeren 2012, blz. 11 en 29

Deel 2 Vandaag de dag

Inleiding

Het onafwendbare optreden van het nihilisme als element van onze culturele ontwikkeling is mogelijk de sterkste argumentatie voor de ondertitel van het boek van Van Tongeren: *'Het Europese nihilisme, Friedrich Nietzsche over de dreiging die niemand schijnt te deren'* Het is een gebeuren dat zozeer lijkt te horen bij de als positief ervaren ontwikkelingen van de cultuur, dat het als ontwikkelingsstructuur met een eigen dynamiek en evenzeer met effecten op alle mensen, niet werd onderscheiden. Nu door het denken van enkelingen, zoals Nietzsche, de aandacht is gevestigd op de onderscheidbare nihilistische ontwikkelingen, is het voor ons mogelijk geworden om na te denken over de wijzen waarop we als individuen vorm aan een toekomst kunnen geven. Denken over de toekomst in een 'zelfoverwinning van het nihilisme' kent voorwaarden. Het is belangrijk om steeds te beseffen dat, hoewel de situatie van het hier en nu wezenlijk voorwaardelijk is en blijft voor een toekomst, we moeten voorkomen dat we de oplossing van de huidige problemen en een ideële toekomstige vorm van bestaan, gaan opbouwen uit elementen van het verleden. Teruggrijpen naar het verleden is een bijna onafwendbare val in fundamentalisme. We kunnen niet terug. Toch zijn er mensen die dat wel proberen: om ons heen zien we de effecten van mensen die wel degelijk proberen om waarheid eenheid en moraal zeker te stellen tegen iedere verandering.

Dat we niet terug kunnen heeft er ook mee te maken dat we in het verwerven van al die artefacten en de daarmee gepaard gaande veranderende waarden wel degelijk de ervaring van vooruitgang opdoen. Bij Nietzsche ligt de nadruk dermate op het onthullen van het verlies aan waarden en de menselijke poging om dat te ontkennen dat het zicht op de positieve bijdrage van die veranderende wereld en die veranderende waarden dreigt te verdwijnen. Juist met betrekking tot de zelfoverwinning van het nihilisme is het van het grootse belang om de winst van de vooruitgang niet te bagatelliseren.¹ Denken over onze toekomst begint daarom in de grotendeels gesecculariseerde en geïndividualiseerde wereld waar we nu in leven. Nieuwe kennis over onszelf zoals die ons geboden wordt in de neurowetenschappen en de evolutiebiologie, de psychologie en de filosofie confronteren ons met menselijke eigenschappen en mogelijkheden die we tot nog toe niet zagen en ook niet konden zien. Daarnaast ontkomen we niet aan de confrontatie met de globaliserende wereld. Zowel langs de lijn van de mobiliteit en de technieken zoals internet, als langs de lijn van de mondiale economie, gaan de wereld en de aarde samenvallen. Het is niet de vraag of dit gebeurt, het is de vraag hoe dit gebeurt. Dat betekent voor het nihilisme dat dit proces nu niet alleen over tijd heen plaatsvindt, maar ook binnen hetzelfde tijdsbestek. Reizend van de ene plek op aarde naar de andere vindt de ervaring van veranderende waarden en waarheden plaats en via de media kunnen alle mensen daar direct getuige van zijn. Eén manier waarop daarmee nu wordt omgegaan is het bullshitten³. Daar zien we een manier van doen die we allemaal wel eens hanteren bij gebrek aan eenheid, waarheid en waarden, namelijk iets zeggen waarbij de feitelijkheid van wat er beweerd wordt ondergeschikt is aan de kracht van het argument op dat moment. Wanneer deze wijze van doen ingezet wordt om aan het kritische denken en de behoefte aan controle op de waarheid, de eenheid en de moraal te ontkomen, is er echter iets nieuws aan de hand. De instrumenten van de Verlichting verliezen dan hun historische kracht. Immers als beweringen voorbij het onderscheid waarheid of leugen zijn geraakt, dan helpen onderzoek, kritiek of waarheidsvinding niet meer. In de

³ Harry Frankfurt 2005

dagelijkse (politieke) praktijk zien we de daadkracht van deze *bullshitters*, op de lange termijn brengt het bullshitten de gemeenschap van mensen in gevaar. Als ethiek, maar ook waarheid, deel zijn van het antwoord dat mensen geven op de kwetsbaarheid van hun bestaan, zoals Nussbaum⁴ dat analyseert, dan kunnen we niet zonder deze middelen en zal er moeten en gaan plaatsvinden wat Nietzsche al voorspelt; we gaan nieuwe waarden scheppen.

Ontwikkeling van zelfbeheer

In wezen doet Nietzsche een oproep tot individuele heropvoeding. Dit niet met de bedoeling dat een ander de één heropvoedt, maar dat ieder mens zichzelf opnieuw opvoedt, afgestemd op de eisen die de actuele omstandigheden van hem of haar vragen. Dat is een oproep zonder dat er een doel van de opvoeding kan worden gesteld, want zou dat wel gebeuren dan is er weer een doel buiten onszelf, een ideaal, niet door onszelf individueel gekozen, dat uitmaakt hoe de transcendentie er uit moet zien. Dat neemt niet weg dat we, individualistisch als we zijn, ook groepsdieren zijn. In de overwegingen die we maken zal dit gegeven een belangrijke rol (moeten) spelen. In die zin zijn we als koorddansers. Leunen we teveel de ene kant op, dan vallen we in het gat van het autonoom subject, waarbij we de deelname aan de gemeenschap en uiteindelijk ook onze individuele identiteit verliezen; leunen we daarentegen teveel naar de andere kant, dan storten we in de diepte van het groepsdier, uitmonden in de totale gelijkheid en ook dan een verlies van individualiteit.

In dit proces is de omgang met ons innerlijk belangrijk. Nietzsche spreekt van de 'Eeuwige Wederkeer'. Hiermee bedoelt hij dat onze keuzes zo zouden moeten zijn dat we, wanneer we het leven opnieuw gestalte zouden kunnen geven, we dezelfde keuzes zouden maken omdat we onszelf daarmee optimaal tot uiting brengen. Naar onze overtuiging is dit een oproep om de ressentimentmens in onszelf op te heffen. Dat brengt ons bij de vraag hoe we de ressentimentmens moeten zien? In '*Zur Genealogie der Moral*'⁵ schrijft Nietzsche uitgebreid over de ressentimentmens en over de kenmerken van dit fenomeen. Het komt erop neer dat mensen zich onderwerpen aan waarden die niet verenigbaar zijn met impulsgedrag. Dat heeft tot gevolg dat er een 'goed' gedrag tot stand gebracht moet worden middels nadenken en onderdrukking van de impulsen. Daardoor ontstaat in het menselijk innerlijk een bewustzijn dat uit twee delen bestaat; enerzijds is er het 'zelf' waarin de mens zich als 'goed' ervaart en waar sociaal aanvaarde gedragingen en gedachten huizen, anderzijds is er een bewustzijn waarin alle gedachten en gevoelens leven die niet ongecorrigeerd in de werkelijkheid mogen worden gebracht.

Deze innerlijke tweedeling is kenmerkend voor de westerse mens. De opvoeding, zowel die in het gezin als die in de maatschappij, zijn gericht op vorming van een subject dat zich, bewust en onbewust, houdt ons binnen de eenheid van waarden en waarheid. Michel Foucault noemt deze maatschappelijke mens 'het geproduceerd subject'. In het verleden werd deze subjectproductie gedaan door kerk en overheid. Op alle niveaus van het leven werden individuen gevormd en gekneed naar de waarden die de eenheid van de samenleving in stand moesten houden. Klassen, scholing, geloof en ordening van arbeid en werk waren allemaal uitdrukking van deze voortdurende opvoeding. In de periode na de tweede wereldoorlog is hierin een ingrijpende verandering gekomen. In dit schrijven beperken we ons tot de Nederlandse situatie en dan zien we een proces van

⁴ Nussbaum 2006

⁵ Nietzsche, 2000

ontzuiling en van ontmanteling van de wereldse macht. De vijftiger, zestiger en zeventiger jaren zijn uitdrukking van een ingrijpende bevrijdingsbeweging. De eenheid van waarden en waarheid vervaagt. Er komt steeds meer wat eerst niet getoond mocht worden in de publieke ruimte, dat geeft bevrijding, maar ook verwarring.

Het leven als een optimistische nihilist, een Übermensch kan zich niet laten vangen in termen die binnen de rationaliteit vallen. Het is een houding die varieert, dan weer poneert, dan weer in zijn tegendeel verkeert. Steeds weer is er het actuele oordeel dat bepaalt welke houding ingenomen moet worden, welke stap gezet moet worden in de blijmoedige en dan weer querulante, dan weer meegaande manier om zich met de werkelijkheid uiteen te zetten. Het individu draagt de volledige verantwoordelijkheid voor zijn of haar leven, inclusief dat deel van de wereld en de medemensen dat binnen zijn of haar macht valt. De waarden waarop deze mens zich oriënteert is niet in woorden te vatten en slaan in hun verdwijnpunt om in hun tegendeel, zonder de waarde te weerspreken. Het is altijd weer een 'Gij zult niet dodentenzij.....' en 'Gij zult niet stelen.... Tenzij....'. Dit maakt de keuzes ongrijpbaar voor de omvattende rationaliteit, maar ook voor de vernietigende kritiek die geleid heeft tot *fake- news* en de *bullshitter*.

De mens een samenwerkend dier

We hebben hierboven voornamelijk aandacht besteed aan de individuele ontwikkeling van mensen en de eigen verantwoordelijkheid daarvoor. Op verschillende momenten in de colleges hebben we gewezen op de biologische eigenschappen van de mensensoort. We zijn, in tegenstelling tot de huidige denkwijze van het autonoom subject, groepsdieren. De denkwijze dat de mensen autonome subjecten zijn, levert wel ideeën op met betrekking tot arbeidsspecialisatie en arbeidsdeling, maar de opvattingen hieromtrent lijken wel uitsluitend geënt op het denken van filosofen als Hobbes, Locke en Descartes. Die denkwijzen verwijzen naar de rationaliteit als grond voor de samenwerking van mensen, terwijl de natuur van mensen als verstorend voor die samenwerking wordt gezien. We moeten, in dit soort visies, onze natuur overwinnen om middels rationele denkstructuren tot een samenwerkende, georganiseerde samenleving te komen. Onder de rationaliteit van de mens ligt hier een beest, vervuld van egoïsme en een woest overleefinstinct op de loer. De ethologie en de neurobiologie hebben in de afgelopen decennia een heel ander licht op de menselijke natuur doen vallen. De indaling van het Darwinisme, het denken over het onbewuste en de ontdekkingen van onder meer de spiegelneuronen en het gegeven dat we een eenheid van lichaam en geest zijn, dwingen ons tot een nieuwe oriëntatie op ons gedrag als samenwerkende wezens. Wij mensen zijn, volgens onze opvattingen, van nature groepsdieren en de evolutie heeft het kenmerk van de samenwerking enorm versterkt. Mens-zijn stond of viel met het vermogen tot die wijze van samenwerken en tot op de dag van vandaag blijkt dat samenwerken en leren van elkaar een belangrijk verschil is tussen apengroepen en kleutergroepen .ⁱⁱ

Wanneer we willen leven naar een eigen, autonome moraliteit dan is het van belang dat we voor onszelf duidelijk krijgen welke morele waarden eigen waarden zijn en aan welke waarden we ons omwille van de samenleving, onderwerpen. Dat betekent niet dat we daarmee onvrij worden. Het betekent daarentegen een paspoort voor een bewegingsvrijheid in een wereld waarvan we een deel van het waardenstelsel niet onderschrijven, maar waar we ons niet aan kunnen onttrekken zonder een belangrijk verlies te moeten aanvaarden. Dat is geen verlies van vrijheid, maar een middel om, gegeven de omstandigheden, vrijheid in gebondenheid optimaal te beleven. Daarnaast is het zaak

om die waarden die ons ter harte gaan, zorgvuldig te cultiveren. Iedereen moet hierin een eigen weg gaan, eigen waarden ontdekken in zichzelf en de eigen flexibiliteit ontwikkelen.

In het citaat van Juli Zeh, waarmee deze slottekst begint, wordt datgene verwoord dat de grootste angst is met betrekking tot het erkennen dat we zullen moeten leven met de ervaring van het nihilisme. Het lijkt wel of we uitgaan van het slechtste in de mens. Het grootste gevaar van het niet kunnen leven met het nihilisme is dat we óf denken dat iedereen onbetrouwbaar zal worden en de laatste waarheidlievende en morele mens dus een eenheid moet neerzetten waartoe alle anderen met geweld gedwongen moeten worden. óf dat we denken dat niemand meer een moraal of waarheid heeft en we dus eerst alles stuk moeten maken opdat we weer een ware en morele wereld kunnen gaan bouwen. Beide zijn geen vormen van een vrij experiment met het nihilisme en hebben onbedoelde effecten die de vooruitgang, waarin we nu leven, in gevaar kunnen brengen. Het gaat er dus niet om dat we de moraal, de waarheid en de waarden loslaten, we zullen ze van een nieuwe passende inhoud moeten voorzien. Dat doen we door reflectie, maar vooral ook voortgaande beweging van praktijk naar reflectie en dan weer naar de praktijk. Popper, Arendt en vele anderen hebben al gewaarschuwd voor de hooggestemde idealen waar de praktijk voor moet wijken. Maar hoe scheppen we dan nieuwe waarden en wat is de status ervan? Het is het bewandelen van het wankel koord tussen het autonome subject en de gemeenschap. De gemeenschap die enerzijds het subject zijn kader heeft gegeven. Wij zijn geproduceerde subjecten zoals Foucault zegt. Maar anderzijds verandert de gemeenschap en reageert op wat het subject inbrengt aan nieuwe ideeën en gedragingen.

Het interessante is dat Nietzsche duidelijk maakt dat het eerder gaat om strengere eisen aan jezelf stellen, dan om het jezelf laten gaan. “Ze zei dat ze geen moraal had en ik dacht dat ze net als ik een strengere moraal had.” klaagt Nietzsche over Lou Salomé.

Bibliografie

- Arendt, H. (1968). *De mens bestaan en bestemming*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Blom, P. (2008). *De duizelingwekkende jaren*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Blom, P. (2014). *Alleen de wolken*. Utrecht: De Bezige Bij.
- Frankfurt, H. G. (2005). *On Bullshit*. Princeton University Press.
- Goudsblom, J. (1987). *Nihilisme en Cultuur: Europese ideëngeschiedenis in sociologisch perspectief (4e druk)*. Amsterdam: Meulenhoff Informatief .
- Goudsblom, J. (1992). *Vuur en Beschaving*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Helsloot, N. (1999). *Vrolijke wetenschap, Nietzsche als vriend*. Baarn: Agora.
- Marcone, M. (1996). *Eureka!* Amsterdam: Prometheus.
- Nussbaum, M. (2006). *De Breekbaarheid van het Goede: Geluk en ethiek in de Griekse filosofie en literatuur (P. Adelaar, Vert.)*. Amsterdam: Ambo.
- Ruijter, N. e. (1999). *Filosofie Personen en begrippen van AtotZ*. Utrecht: Het Spectrum.

Sloterdijk, P. (1984). *Kritiek van de cynische rede*. Amsterdam: Arbeiderspers.

van Tongeren, P. (2012). *Het Europese nihilisme, Friedrich Nietzsche over de dreiging die niemand schijnt te deren*. Nijmegen: van Tilt.

Zeh, J. (2007). *Speeldrift*. Amsterdam: Ambo|Anthos.

Aanvullende teksten bij noten

ⁱ De Correspondent 31 december 2013 door Rutger Bregman
Vooruitgang in tien grafieken

Onderwijs

Onderwijs is misschien wel de grootste motor van vooruitgang, en dat begint bij leren lezen. Het aantal mensen dat geletterd is steeg van 64 procent in 1970 naar 86 procent nu.

Extreme Armoede

Leefde in 1820 nog 84 procent van de wereldbevolking van minder dan 1,25 dollar per dag, in 1981 was het al 43 procent en nu is het nog maar 18 procent. Volgens de Wereldbank kan de extreme armoede voor 2050 bijna volledig zijn uitgeroeid.

Homotolerantie

In de afgelopen decennia heeft de acceptatie van homoseksualiteit een enorme opmars doorgemaakt. In Nederland, het eerste land dat het homohuwelijk invoerde, waren homoseksuele handelingen tot 1971 nog strafbaar.

Internetgebruikers

In 2001 had iets minder dan 40 procent van de Nederlanders toegang tot het internet; nu geldt datzelfde percentage voor de hele wereld. (Nederland zit inmiddels op 92 procent.)

Kindersterfte

Vijftig jaar geleden stierven 180 van de 1000 kinderen voor hun vijfde levensjaar. Nu is dat 50 op de 1000.

Overigens remt een lagere kindersterfte de bevolkingsgroei. Pas als ouders er zeker van kunnen zijn dat hun kinderen overleven, beperken zij hun voortplanting.

Mondiale levensverwachting

Het aantal kinderen is al sinds de jaren negentig stabiel (rond de 2 miljard). Waarom groeit de wereldbevolking dan nog zo sterk? Simpel: we worden steeds ouder. Wie pleit voor een radicale beperking van de bevolkinggroei pleit dus eigenlijk voor massamoord op ouderen.

Oorlog

Stevin Pinker (Harvard University) schreef in 2011 de dikke pil *Ons Betere Ik*, waarin hij liet zien dat we in de loop van de eeuwen steeds vredelievender zijn geworden. We hebben vaak geen idee hoe gewelddadig het leven vroeger was - hoe geweld tot het dagelijks leven behoorde. Lees hier een stuk van Steven Pinker over de afname van geweld.

Prijs zonne-energie

Het wordt wel de Wet van Swanson genoemd: iedere drie jaar halveert de prijs van zonne-energie. Volgens experts zal zonne-energie over vijf tot tien jaar in veel markten concurrerend zijn. Zonder subsidie.

Vaccinatiegraad

De wereldwijde vaccinatiegraad van bijvoorbeeld mazelen (MCV1 in de grafiek) steeg van 16 procent in 1980 naar 84 procent nu. Het aantal slachtoffers is met drie kwart afgenomen in slechts dertien jaar.

Vrije landen

Het aantal landen dat volgens de invloedrijke denktank Freedom House 'vrij' is, steeg van 40 in 1976 naar 90 vorig jaar. 'Vrij' wil zeggen: een democratie met meerdere partijen, algemeen kiesrecht, vrijheid van meningsuiting, godsdienst en vereniging.

Voor grafieken bronnen en dergelijk zie de site <https://decorrespondent.nl/578/Vooruitgang-in-tien-grafieken/18997653136-2aa841a6>

ii **Nieuws** donderdag 1 maart 2012 Dit is een publicatie van Kennislink

Waarom een aap geen vliegtuig bouwt

Maar een mens wel

Als apen zoveel op mensen lijken, waarom praten ze dan nog steeds niet of hebben ze nog steeds niet het vuur uitgevonden? Sommige onderzoekers denken dat apen instinctief gewoon te veel ruziën om beloningen of te lui zijn om kennis te delen, waardoor cultuur nooit van de grond komt. Uit nieuw onderzoek met kinderen en apen blijkt iets anders: kinderen apen elkaar continu na, terwijl apen dat niet doen.

door [Ronald Veldhuizen](#)

Waarschijnlijk zit je dit te lezen achter een computer met beeldscherm, toetsenbord en muis. Kijk eens goed naar die muis. De vorm ervan is bedoeld om een ideale grip voor de menselijke hand te leveren. Die past er mooi omheen.

Dezelfde vorm bestond al zo'n twee miljoen jaar geleden. Toen liep de prehistorische mens rond met een handbijl. Handbijlen en computermuizen hebben deels dezelfde functie – onze hand moet erop passen – maar de technologie die in de computermuis zit is een opeenstapeling van alles wat de mensheid sinds de prehistorie aan kennis heeft verzameld. De kennis van vandaag rust op die van gisteren. Elke uitvinding die de mens doet, wordt via cultuur en kennis verfijnd.

Waar blijven de apen?

Hoe het kan dat alleen mensen zover zijn gekomen, qua cultuur en uitvindingen, en apen niet, is al jaren onderwerp van discussie onder wetenschappers. Chimpansees vinden soms wel degelijk gereedschappen uit en delen deze kennis met elkaar, net als wij.

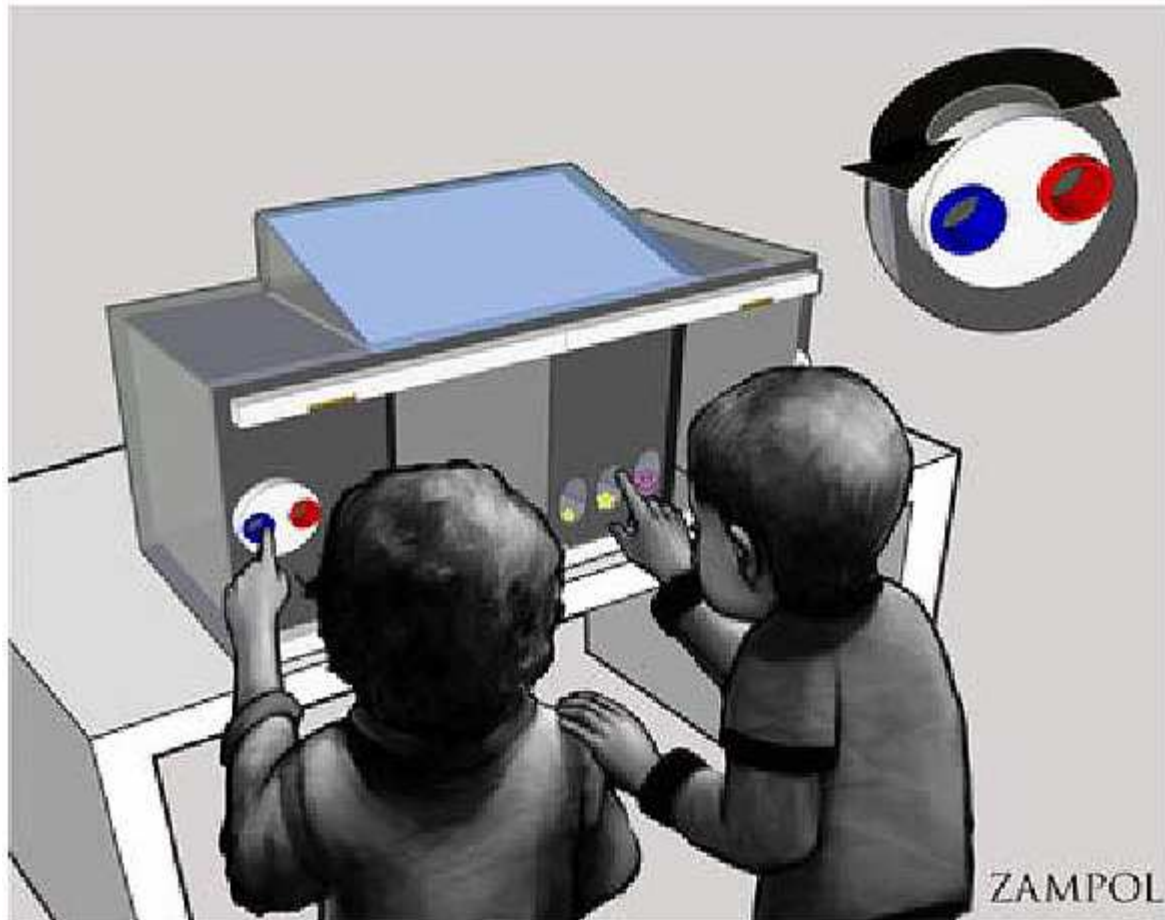
Toen bijvoorbeeld een wilde chimpansee in Oeganda erachter kwam dat je een liaan kan gebruiken om je rug te krabben, legden wetenschappers op film vast hoe de anderen chimps deze jeukverlichtende uitvinding imiteerden en ervan genoten. Maar toch zien we ze niet steeds meer kennis vergaren totdat ze het vuur uitvinden, laat staan een vliegtuig bouwen.

Samen puzzelen

Nieuw onderzoek van gedragswetenschapper Rachel Kendal van *Durham University* in Engeland haalt vandaag het blad *Science*, omdat ze voor het eerst aantoonde waarom apen nooit zo ver zullen komen als mensen: ze apen elkaar lang niet zo vaak na, delen successen niet met elkaar, en roepen elkaars hulp niet in als iets niet werkt, terwijl mensen dat op vroege leeftijd al wel doen.

Kendal gaf groepen van vierjarige kinderen, kapucijnaapjes of chimpansees een puzzeldoos met daarin een beloning: voedsel voor apen, stickers voor kinderen. Ze keek vervolgens toe hoe snel ze de puzzel oplosten, en in hoeverre kennis delen daarbij een rol speelde.

Om een gradatie van kenniscultuur en puzzeloplosbaarheid te meten, bevatte de puzzeldoos drie verschillende vakjes die alleen achter elkaar konden worden geopend. In elk opeenvolgende vakje lag een steeds grotere beloning, maar de bijbehorende puzzel was tegelijk ook steeds moeilijker.

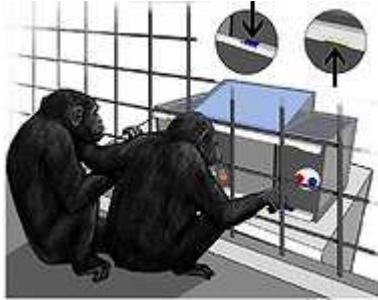
Kinderen overleggen om stickers uit een doos te krijgen. Science

Babbelende koters

De kinderen scoorden op alle vlakken beter dan de chimpansees en kapucijnaapjes. Zonder enige instructie losten ze binnen tweeënehalf uur de puzzeldoos op tot en met de moeilijkste graad. De kapucijnaapjes losten allemaal de eerste puzzel op, maar na 54 uur apen bleef de moeilijkste puzzel onopgelost. Van de veertig aapjes bereikten er slechts twee het tweede vakje met de beloning. Bij chimpansees was het nauwelijks beter: na 30 uur hadden alle drieëndertig mensapen de simpelste puzzel opgelost, maar slechts vier en één bereikten respectievelijk de tweede en derde puzzel.

De verschillen tussen apen en kinderen zaten in de prosociale hoek: kinderen overlegden en riepen elkaars hulp in. Ook imiteerden ze elkaar continu, waardoor er altijd wel eentje per toeval de puzzel een stukje verder oploste. De apen imiteerden elkaar nauwelijks en bleven vooral aan

willekeurige toeters en bellen op de puzzeldoos drukken. Kinderen apen elkaar dus beter na dan apen dat doen.

De chimps puzzelden net zo intensief als de kinderen, maar ze overlegden niet en imiteerden elkaars successen nauwelijks. Science

Als een kind eenmaal het vakje met de eerste beloning opende, dan bedelden zijn of haar hulpjes om een paar stickers, waarna de beloning netjes werd verdeeld. Omdat iedereen een beetje werd beloond, zo vermoedt Kendal, ging de groep vervolgens weer samenwerken en elkaar na-apen. Opnieuw bleef dit gedrag bij de apen uit: de aap die de eerste beloning uit de doos viste, deelde hem nooit.

Veel wetenschappelijke theorieën over waarom apen niet beter in kennisuitwisseling zijn dan mensen, vermoeden dat teveel dierlijke instincten in de weg zitten. Zoals ruzie en alfa-mannetjesgedrag, bijvoorbeeld. Tegen haar verwachtingen in, vond Kendal geen enkele aanwijzing voor dit soort asociaal gedrag bij apen. Het was bijvoorbeeld niet zo dat dominante mannetjes zich de puzzeldoos toe-eigenden omdat ze de beloning voor zichzelf wilden, waardoor andere apen niets mochten proberen. Kendal verwachtte ook dat apen misschien ruzie zouden gaan maken als de eerste beloning eenmaal vrijkwam, waardoor ze de rest van de puzzel vergeten. Maar nee hoor, ook dat bleek geen punt. De aap die de beloning kreeg, werd niet lastiggevalen door de andere puzzelaars. Die bleven domweg verder aan de doos jengelen. Zonder succes.